

Benda Gyula: Zsellérből polgár. Keszthely társadalma 1740–1848. (Mikrotörténelem; 3.) L'Harmattan Kiadó – Zala Megyei Levéltár, Budapest, 2008. 515 oldal.

Helytörténet és országos történet. Vajon ez két, alapvetően eltérő történetírói műfaj? Két egymással ambivalens kapcsolatban álló, más-más dimenziókban megnyilvánuló kollektív emlékezet és identitás, ezek gyökeresen eltérő szintű és léptékű narratívák? A magyar történetírás közel egy évszázada, Mályusz Elemér 1923–1924 során megjelentetett, a professzionális helyi kutatások országos-történeti integrálásának lehetőségeiről, helytörténetírás feladatairól szóló programadó, és napjainkban is aktuális tanulmánya óta boncolja e kiterjedt, sok szállal egymásba fonódó problémakört.¹ A tragikus hirtelenséggel, alkotóereje teljében elhunyt Benda Gyula (1943–2005) számos művében, így 1986-ban, a Hajnal István Kör első nagy hatású salgótarjáni konferenciáján, a Keszthely mezőváros-kutatási program bemutatása során a tervek, célok ismertetése alkalmával a szegregált „szekérvárok” önmagukért való létezése helyett a műfajok közötti integráció és léptékváltás jelentőségét hangsúlyozta, amivel egy új minőség létrejöttének a fontosságára hívta fel a figyelmet.² Az őt olyannyira jellemző közvetlen, személyes diskurzusokban, az előadások közepette (is) az egy adott lokalitásokon alapuló, a konkrét cselekvő egyéneket (is) megragadó, de az egyed-in túlmutató, általánosítható tapasztalatokat tartalmazó, leírható tendenciákat eredményező, szerencsés esetben modellalkotó vizsgálatok jelentőségére hívta fel a figyelmet. Egy késői előadásában ezt így fogalmazta meg: „...a kitűzött cél nem más, mint hogy a lokalitás előrelépésével, elismerésével a kis közösségek működése egyszer belépjen egy összefoglaló diskurzusba.”³ A forráscentrikusság az ő esetében egyértelműen együtt járt a források keletkeztörténetének, adatfelvételének analitikus elemzésén alapuló forráskritikával.

Benda Gyula 18–19. századi magyar társadalommal foglalkozó művei ennek a minőségi „ugrásnak”, avagy léptékváltásnak a jegyében készültek. Gondoljunk csak az olyan módszertani szempontból is alapvető publikációkra, mint a Zala megyei hivatali elitbe tartozó Parraghyakat, vagy a Sümeg környéki nemesség

* A szöveg a 2009. január 28-án, a Keszthelyi Városi Könyvtárban elhangzott kötetbemutató írott változata.

¹ Mályusz 1924.

² Benda 1987. Miképpen e viszonyrendszert egy későbbi előadásában megfogalmazta: „A helytörténet és az országos történet viszony a tizenkilencedik században úgy konstruálódott meg, s azóta is úgy alakult, hogy egyrészt vannak profik, a másik oldalon pedig amatőrök [...]. Időnként, amikor a helyi emlékezethullámok törnek fel, a község megfinanszírozza a történetének megírását, ilyenkor akár üzletemberek is beléphetnek a képbe [...]. Mindig akadnak olyan történészek, akik megpróbálják ezt a távolságot áthidalni, de én valójában azt javasolnám, hogy magát az ilyen jellegű felosztást kellene megszüntetni és elkezdni valami másban gondolkodni.” Benda 2005: 6.

³ Benda 2005:11.

birtok- és lakásviszonyait modell értékűen bemutató tanulmányokra.⁴ Már e munkák is jól illusztrálják a szerző kimagasló felkészültségét, amelynek alapjait Bácskai Vera a hazai és nemzetközi – elsősorban francia – szakirodalom széles körű és nagyon alapos, valamint a szakadatlan levéltári forráskutatással a források hihetetlen bőségének ismeretében jelölte meg.⁵ A fentebb hivatkozott, napjaink olvasója számára talán esettanulmányokként ható értekezés is valójában egy, a francia Annales iskola módszertani megalapozottságával készülő, térségi-társadalomtörténeti komparatív kutatási projekt keretébe illeszkedtek volna. A szerző a forrásadottságok miatt (az uradalmi levéltár hiátusai okán) meghiúsult programra évtizedek távlatából lényegre törően, a továbblépést hangsúlyozva emlékezett vissza: „...Sümege és környékére azért esett a választás, mert vannak kismemesi falvak, valamint egy mezőváros és egy püspöki uradalom is található ott. De aztán kiderült, hogy a keszthelyi anyag sokkal gazdagabb.”⁶

A folyamatosan publikált részeredmények mellett (tanulmányok, forráskötetek)⁷ a Keszthelyi mezőváros 18–19. századi társadalomtörténetét feldolgozó hosszabb távú interdiszciplináris kutatási program eredményeinek nagy érdeklődéssel várt összegzése Benda Gyula 2002. évi PhD-értekezésében történt meg. A kéziratban maradt disszertáció kötetbe szerkesztett változata 2009 elején, az egykor a szerző által is nagy odaadással gondozott „mikrotörténelem” könyvsorozat immáron harmadik „újjászületésében” látott napvilágot. Már az első olvasás után kijelenthető: az egykori kézirat, a mai könyv több, egymáshoz szervesen és szorosan kapcsolódó, de önállóan is teljesnek tekinthető disszertációt tartalmaz (ilyenek például a történeti demográfiai jelenségeket, a társadalmi tagoltságot bemutató részek, avagy a keresztközműrendszerének bravúros elemzése).⁸ A csoport-rétegvizsgálatok sajnálatosan befejezetlen fejezetei mellett egy páratlan gazdagságú, kismonográfia terjedelmű adattár is elkészült.

Benda Gyula Keszthelyi mezőváros 1740–1849 közötti társadalomtörténetéről írott monográfiája cseppet sem (csupán) a hely- és az országos történet szintézisének szerző által megfogalmazott mintaadó hazai megvalósítása. Joggal állítható: e mű a hazai társadalomtudományi történetírás egyedülálló teljesítménye, amelynek elsődleges forrásbázisát a tárgyidőszak keszthelyi társadalmára vonatkozó levéltári források teljességre törekvő feltárása és elemzése adja, szakirodalmi, módszertani megalapozottsága pedig az elmúlt évtizedek és a közelmúlt legjobb nyugat-európai társadalom-történetírói hagyományaira épült. A szerző a lokális társadalom jelenségeit egyaránt elemezte hosszabb történeti időszakokat vizsgáló francia Annales iskola, avagy a göttingeni proto-indusztriális társada-

⁴ Benda 1984a, 1984b.

⁵ Bácskai 2003.

⁶ Bódy – Cieger 2004: 195.

⁷ A részeredményekről 2003-ig tájékoztat Benda Gyula válogatott bibliográfiája, lásd Sohajda 2003.

⁸ Valójában nyugodtan harmadikként idesorolható lenne a kor forráshasználata, forráskritikája szempontjából is nagy jelentőségű „Társadalmat meghatározó tényezők” szerkezeti egység is.

lomkutatás, valamint az angolszász gazdaságinövekedés-elméletek probléma- és kérdésfeltevéseivel, metodológiáival. A kutatói érdeklődés folyamatos bővülését és naprakészségét jelezve a makrovizsgálatok mellett elkészültek az azokkal egyenrangú mikrovizsgálatok is. Bár a cselekvő egyént bemutató módszerrel már a göttingeni iskola is élt,⁹ az előző elemzéssel szoros kölcsönhatásban álló, eltérő léptékű mikrotörténeti elemzések következetes alkalmazása mögött az olasz mikrotörténet (és annak francia recepciója) beható ismerete húzódott meg. A lokális társadalomtörténeti struktúrákat, jelenségeket, cseppet sem megszokott adat- és forrásbőséggel, mintavételek helyett pedig a teljes idősorok figyelembevételével, az említett multiszkopikus látásmóddal elemezte Benda Gyula. Munkája a hazai történetkutatásban egyedül álló. Minta és kihívás, amelynek európai analógiái leginkább Jürgen Schlumbohm és Hans Medick protoindusztriális kutatásaiban jelölhetők meg.¹⁰ Az elemzések általános sajátosságainak bemutatása közepette azt sem szabad feledni, hogy a társadalomtudományos történetkutatás több módszerének egyesítése, illetve egymást kontrolláló használata mellett – ami alapján a város társadalomtörténete egyszerre makro- és mikrostruktúrákban jelenik meg – a mezőváros-kutatás hagyományos vizsgálati kérdései (jogi státus, földesúrral való viszony, városigazgatás szervezete, a lokális rendi társadalom jogi konfesszionális intézményeinek bemutatása) is nagy fontosságú forrásmetodikai kontextusokkal bővített társadalomtörténeti szempontú elemzést nyertek.

A sokrétű, az újraolvasások során a narratíva újabb és újabb rétegeibe bevezető, összetett kötet tartalmának, szakmai eredményeinek mégoly futó elemzése is szétfeszítené ezen ismertetés kereteit, így engedjék meg, hogy csak fölöttébb vázlatosan szóljak a négy fő elemző részre tagolt mű szerkezetéről, tartalmáról. Az I. rész, a helyi társadalmat meghatározó tényezőket bemutató egység tárgyát szélesen értelmezve mutatja be. Az 1. fejezet Keszthely történeti térbeli elhelyezkedése, a település kedvező természet-, gazdaság- és közlekedés-földrajzi helyzete (szőlőtermelés, balatoni halászat, kereskedelem).¹¹ A 2. az úrbéres viszonyok, az inkább jogi és nem társadalmi, vagyoni kategóriákként kezelendő jobbágy és zsellér státus alakulása, a mezőváros-történetek általános és megkülönböztető fejezete, amely szervesen összekapcsolódik a mezővárosi önkormányzat közigazgatáshoz kötött rituális eseményeinek (például tisztújítás), szervezeti tagolódásának, társadalmi hátterének bemutatásával. A helyi városvezető elit összetételének társadalomtörténeti elemzése önmagáért beszél. Az 1740–1848 közötti 28 bíróból 20 iparúzó, 1 kereskedő és 5 gazdálkodó volt. A város nyitottságát, megújulási képességét érzékelteti: közülük tizenöt helyi születésű, kilenc pedig biztosan bevándorolt személy volt, míg ez utóbbi további négy fő

⁹ Dülmen 2000; Schlumbohm 2000.

¹⁰ Schlumbohm 1994; Medick 1996.

¹¹ A 16–17. századi végvári előzmények tárgyalása kapcsán engedjék meg megjegyezni; fölöttébb örömdetes, hogy a végvárvasári korszak az eddigi feldolgozásokat, összegzéseket követően a közeli múltban újabb, a felhasznált szakirodalom alapján Benda Gyula inspiráló hatását is mutató feldolgozást nyert: Végh 2007.

esetében valószínűsíthető. A mezővárosi adminisztráció, a hivatalos és magánjogi írásbeliség meghatározó tisztségviselője a jegyző. Amíg a 18. századot a hosszabb jegyzői hivatalviselési periódusok, a 19.-et a gyakori változás jellemezte; a gyakran nemesi jogállású notariusok hivatalviselésében az iskoláztatás bírt meghatározó jelentőséggel. A földrajzi és társadalomtörténeti elemzésű igazgatástörténeti fejezet után következő 3. fejezetből az egykorú források fogalomelemzése alapján, csoportdefiníciókon keresztül, a mezővárosi lakosság önmeghatározásait, önidentitását ismerhetjük meg, szembesítve ezeket a terminusokat a hatalom, a hivatali szervek elnevezéseivel. Ezt követi a jogilag, felekezetiileg kiváltságolt külön igazgatási (illetve egyházi) szervezettel rendelkező közösségek egyedi vizsgálata. A vagyoniilag, pozicionálisan, családi kapcsolatok terén jelentősen differenciált nemesi *communitas*ba (4. fejezet) a mezővárosi lakosság jelentős része tartozott (7%). Nem alkottak egységes helyi nemesi társadalmat, családi stratégiáikat, kapcsolathálójukat nem a kiváltságoltak jogi csoportjához történő tartozás, hanem inkább a konkrét családi miliók, vagyoni státusok határozták meg. Más dunántúli mezővárosokhoz (például Pápához) hasonlóan a reformkor végén a korlátozott helyi igazgatással rendelkező nemesi közösség közös tanácsot létrehozva egyesült a mezőváros magisztrátusával.¹² A 18. század első felétől fennmaradt zsidó összeírások hasonlóképpen differenciált helyi zsidó társadalmat mutatnak be (5. fejezet). Az 1766-os hitközség alakulást követően a zsidóság még 1773-ban is a lakosság 2%-át alkotta, de számuk a 19. század első felében rohamosan növekedett (1846-ban 8,4%). Foglalkozásszerkezetük hasonlóképpen differenciált volt; az 1848-ban regisztrált 108 főből 43 űzött kereskedést.

A történeti demográfiát tartalmazó II. nagy egység valójában mű a műben; e fejezet akár önálló kötet is lehetne. A majdnem mozdulatlanul hitt történeti világ demográfiai jellemzőit vizsgálva Benda háztartásvizsgálatok alapján is jellemzi a helyi társadalmat, gazdagon adatolva szól a halandóság, a házasság jellemzőiről, a bevándorlás kérdésköréről. A történeti demográfia módszereit tisztelettel parancsolóan kezelő Benda Gyula demográfiai analíziseiből kitűnik, becslései pontosabbak és jobbak, mint az egykorú állami és világi forrásokból (egyházi és adóösszeírások) nyerhető információk, elemzéseikhez pedig a korábbi tárgyidőszakra vonatkozó történeti demográfiai kutatásoknál finomabb mutatókat használ. A téma súlyát minden kommentárnál aktuálisabbá teszi a szerző e helyütt is hangsúlyozott, interjúban is elmondott következő gondolata: „Annak az országnak, amely évente egy kisváros népességével fogy, a történeti demográfia létkérdés lenne az önismerethez.”¹³

A III–IV. szerkezeti egység a mezővárosi társadalom különböző szintű és léptékű vizsgálatait (a helyi társadalom tagoltsága, csoportjai) tartalmazza. A társadalmi tagoltságot bemutató első szerkezeti egységben a foglalkozási és a vagyoni rétegződés elemzésével a korabeli forrásadottságok révén úgy mond „nyíltabb”,

¹² Pápára: Hudi 1995. A kötet ezen fejezete önálló tanulmányként is megjelent az *Urbs Magyar Várostörténeti Évkönyv Benda Gyulára emlékező szerkezeti egységében*: Benda 2006.

¹³ Bódy – Cieger 2004: 206.

ismertebb struktúrák kerülnek bemutatásra, míg a házastársak, keresztkomaságok briliáns elemzése a társadalmi kapcsolatok „rejtettebb” hálózatait tárja fel. Mindegyik elemzési körben egyaránt megjelennek a makro- és az egyes háztartásokra, családokra koncentráló mikroszintek is. Érdeemes ismét hangsúlyozni, a szerző munkája elkészítése során nem élt időmetszetekkel, a feltárt források teljességét elemezte,¹⁴ így az időbeli változások a társadalom forráselemzéssel megállapított mozgásjelenségeit mutatják. A társadalmi csoportvizsgálatok (IV.) során Benda a polgárosodó helyi társadalom átalakulásának veszteseire, a mezővárosi gazdákra (a.), a differenciált középréteget jelentő mesteremberekre (b.), illetve a mezőváros szélén egzisztáló falusi világra, a polgár város lakóira (c.), továbbá egy zárt közösséget alkotó, speciális foglalkozáscsoportra, a halászokra (d.) fókuszált. A befejezetlenség leginkább ezen a szerkezeti egységen érzékelhető. Sajnos nem készülhetett el a befejező, összegző fejezet sem, pedig az elemzések summázata roppant izgalmas lett volna, hisz például Keszthely mezővárosi társadalmát nem a rendi választóvonalak mellett tagolódtott, a települést valójában nem jellemezte egyfajta szegregált nemesi társadalom, mert míg az elkülönülő nemesi elit az országos és megyei elitbe integrálódott, a többi csoport beolvadt a mezővárosi társadalmába. Az ott élő családok háztartásokat döntően a nyugat-európai modellhez illeszkedő 3–6 fős nukleáris családok jellemezték, a népesedést a mozdulatlanság jellemezte, a népesség növekedéséhez a bevándorlási többlet is jelentősen hozzájárult. Míg a helyi elitet a 18. században a megyeigazgatásban is részt vevő birtokos nemesség jelentette, a Festetics-birtokközpont és -rezidencia kiépülésének köszönhetően a 19. század elejétől helyüket az uradalmi tisztviselők, alkalmazottak vették át. (Valójában az uradalmi cselédek is egy, a mezővárosi társadalomtól elkülönülő társadalmi kört alkottak.) Rögtön e szint alatt található a széles középréteg, a kézműves – kereskedő – szolgáltató szektorban dolgozók köre. Meglepőnek tűnhet, de mind az ő generációjuk, mind pedig gyermekeik társadalmi felemelkedése szempontjából nagy jelentőséggel bírt a helyi gimnázium. A többgenerációs családrekonstrukciók az iparosok – akiknek 10%-a nemesi jogállású személy – két tömbjét rajzolták ki: a hagyományos műveltséggel rendelkező, kisvárosi iparosságként is nevezhető zártabb, helyi reprodukciójú és az erős külső kapcsolatokkal rendelkező, az uradalommal és a forgalommal szemben nyitottabb, mozgékonyabb „vállalkozó” jellegűt. Az iparosoktól a rokonsági hálózat révén is elkülönült a gazdák és szőlőművelők zártabb csoportja. A közel egy évszázad alatt a 18. században még pozícióit őrző, mezőgazdaságból élő helyi parasztpolgárság a századfordulón teret veszített a Festetics-uradalommal szemben, ami a kisvárosi iparos és kereskedő rétegek megerősödését, helyi dominanciáját vonta maga után. A „gazdasági nehézségek” okozták a 19. századi intenzív szőlőhegyre települést, amely során a kint lakó népesség a szőlőből megélve a várossal is igyekezett leválni. Ezek az eredmények – miközben a makrotendenciák mellett a mikrovizsgálatok révén

¹⁴ „Ha egy adóösszeírás száz évre visszamenően megvan, akkor végig kell nézennem, s nem tehetem meg, hogy találomra kiveszek egyet.” Benda 2005: 9.

egyres foglalkozáscsoportokat cseppet sem illusztratív példaként reprezentálva családok többgenerációs interakcióit figyelhetjük meg – messze túlmutatnak Keszthely társadalomtörténetén; immáron megkerülhetetlen minták és kihívások a korszak társadalom- és településtörténete számára, több szempontból az adott korszak történetének újragondolására sarkallnak.

A kötet I–XIX. táblázatba osztott függeléke (363–454.) valójában Keszthely 1685–1849 közötti történetének egy, részben az elemzéseket alátámasztó, részben pedig további mikrokatatásokra serkentő adattára. A teljesség igénye nélkül: ebben megjelennek a katolikus népmozgalom adatsorai, a házasságkötések alakulásának bemutatásával a házassági migráció adatsorai – amely vizsgálat súlyát csak érzékelteti, hogy 1750–1849 közötti egy évszázadból 169 olyan település került beazonosításra, amely a város lakosságának rekrutációjában szerepet játszott. A demográfiai változások (házasodások, születések, halálozások) trendjeinek bemutatása mellett az emberi élet mindennapi szintjén a szezonális vizsgálatához is komplex adatsorokat nyer az érdeklődő. Az országos és úgynevezett dikális adóösszeírások teljesség igényével kigyűjtött adatsorai mellett megjelennek a foglalkozásstatisztikák (kézművesek, kereskedők), a mezőváros és a polgár város lakosságának eltérő adózó erejét mutató adófizetési jegyzékek, és a statisztikai adatsorok mögül előtűnik az egyén is; a több házzal, jelentős szőlőbirtokokkal, földbirtokokkal és tőkepénzzel rendelkező keszthelyiek adóösszeírások sorozatából kigyűjtött, valójában történeti feldolgozás eredményeként létrejött és táblázatokba szerkesztett komplex, nominális adattárai. A speciális társadalomtörténeti adattárakat követően találkozhatunk a városvezető elit archontológiáival. A bírók (1720–1848), a jegyzők (1735–1849) és az esküdtek (1740–1848) mellett összeállításra került a közösség szellemi életére jelentős befolyással bíró plébánosok és segítők, a káplánok (1685–1849) jegyzéke is. Tán nem felesleges hangsúlyozni: míg a statisztikai adatsorok a mezővárosban „mért” általános társadalom- és gazdaságtörténeti tendenciákat mutatják, a további mikrovizsgálatokra sarkalló nominális adatsorok a családok helyi identitásának meghatározó forrásai. A kötetet egy 350 tételes bibliográfia, és az országos és helyi, világi és egyházi forrásörző intézményeket teljességgel célba vevő levéltári források jegyzéke zárja (például a Magyar Országos Levéltár mellett a Zala Megyei Levéltár, a Veszprémi Érseki Levéltár, Balaton Múzeum, helyi Plébánia irattára). A Függelék utolsó egységeként a kéziratot sajtó alá rendező Szijártó M. István a kötetet fejezetről fejezetre mutatja be, felhívva a figyelmet az adott szerkezeti egység legfontosabb jellemzőire, eredményeire, módszertani újdonságaira.

A 18. század derekától a 19. század derekáig terjedő időszakot felölelő, Keszthely mezőváros társadalomtörténetét feldolgozó könyv a kor társadalom- és településkutatásának példátlan gazdagságú forrásfeltárásával, Benda Gyula újra mindig fogékony egyéniségéből adódóan a különböző társadalomkutatási módszerek virtuóz, egyenrangú elemzésével készült el. A helyi társadalom vizsgálatát illető kérdésfeltevéseken, válaszokon, a lokalitáshoz kötődő sűrű adatoláson és elemzéseken túlmenően kötet olvasatának egy másik vonulata is van, ez pedig

a megszólaltatott források gondolat- és szempontgazdag, invenciózus forrásmetodikai, -kritikai elemzése (például a különböző típusú nemesi összeírások vizsgálata), amit a korszak kutatói számára külön érdemes hangsúlyozni. Mindezen tulajdonságok révén e művet, amelyet az egyik sajtó alá rendező, az utószót író Szijártó M. István „a magyar társadalomtörténet egyedülálló teljesítménye”-ként méltatott, nemcsak a korszak, a térség, illetve Keszthely története iránt érdeklődők olvashatják sok tanulsággal, de szakmai és módszertani eredményei nyomán e kötet az egyetemi oktatás kézikönyvei sorában kell, hogy helyet kapjon.

Benda Gyula kéziratossá PhD-disszertációja Fenyves Katalin és Szijártó M. István gondos sajtó alá rendezésének, alapos szerkesztői munkájának köszönhetően formálódott kötet; mellettük köszönet a L'Harmattan kiadónak, hogy a művet „Mikrotörténet” sorozatában közzéadta, miképpen köszönet illeti a Keszthely társadalomtörténeti feldolgozásának megjelentetését az első időtől messzemenően támogató társkiadót, a Zala Megyei Levéltárat.

Dominkovits Péter

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera 2003: Köszöntő. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 14–15.
- Benda Gyula 1984a: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén. (Parraghy László hagyatéka.) *Agrártörténelmi Szemle* (26.) 1–2. 1–84.
- Benda Gyula 1984b: Zala megyei nemesek életviszonyai a XVIII. században. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. (Antropológiai írások; 9–10.) Budapest, 313–327.
- Benda Gyula 1987: Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között. Kérdések és lehetőségek Keszthely példáján. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30. (Rendi társadalom – polgári társadalom; 1.) Salgótarján, 145–151.
- Benda Gyula 2005: A helytörténetírás feladatai. Lejegyezte: Oláh Irén – Oláh Sándor. *Korall* (6.) 21–22. 5–11.
- Benda Gyula 2006: A nemesi communitas és a nemesi jogú népesség Keszthelyen. In: Á. Varga László (főszerk.): *Urbs. Magyar Városhatártörténeti Évkönyv*. 1. Budapest, 15–36.
- Bódy Zsombor – Cieger András 2004: „Élni a talentumokkal.” Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Benda Gyulával. *Századvég* (Új Folyam 9.) 34. 171–208.
- Dülmen, Richard van 2000: *Historische Anthropologie. Entwicklung – Probleme – Aufgabe*. Köln – Weimar – Wien, 47–49.
- Hudi József 1995: *Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730–1847)*. (Fejezetek Pápa város történetéből; 2.) Pápa, 97–105.
- Mályusz Elemér 1924: A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok* (58.) 1–6. 538–566.

- Medick, Hans 1996: *Weben und Überleben in Laichingen. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte 1650–1900*. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte; Bd. 126.) Göttingen.
- Schlumbohm, Jürgen 1994: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 110.) Göttingen.
- Schlumbohm, Jürgen 2000: Mikrotörténelem – makrotörténelem. *Aetas*. (15.) 4. 176–178.
- Sohajda Ferenc 2003: Benda Gyula műveinek válogatott bibliográfiája. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 699–708.
- Végh Ferenc 2007: *Birodalmak határán – a Balaton partján. Keszthely végvárváros a XVI–XVII. században*. (Disszertációk a társadalomtudományok köréből; 1.) Budapest.